

<https://doi.org/10.15407/socium2019.03.059>
УДК 336.051

Ануфрієва К.В., канд. екон. наук, старший науковий співробітник відділу грошово-кредитних відносин ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, email: kateryna.anufriieva@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3179-8655>,

Шкляр А.І., канд. екон. наук, старший науковий співробітник відділу грошово-кредитних відносин ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, email: Schkliar@nas.gov.ua

ФІНАНСОВА ІНКЛЮЗІЯ ЯК ЧИННИК СОЦІОЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ¹

Розглянуто підходи до розуміння поняття та ролі фінансової інклюзії. Встановлено, що фінансова інклюзія є одним з факторів економічного розвитку, а також обґрунтовано необхідність вивчення ролі фінансової інклюзії серед чинників соціоекономічного розвитку. Простежено еволюцію терміна “інклюзія” від сфери аналізу суспільних процесів на рівні соціальних груп (у тому числі різних суспільних відносин) до макроекономічного рівня. З’ясовано, що визначення “фінансової інклюзії” ключовими інституціями з встановлення стандартів було розширене з боку експертів фінансових ринків: інтерпретації поняття “фінансової інклюзії” містять її визначення як “процесу”, “етапу” (розвитку) або “стану” (розвитку). Запропоновано авторське визначення поняття фінансової інклюзії як процесу взаємодії між суб’єктами фінансового ринку та споживачами фінансових послуг, що через надання рівного доступу до фінансових послуг забезпечує такий рівень участі споживачів фінансових послуг у фінансових відносинах, який сприяє сталості фінансових інституцій та підвищенню рівня суспільного добробуту. Виокремлено альтернативний погляд на визначення фінансової інклюзії через її протилежність – фінансову ексклюзію, яка є або добровільною, або примусовою та визначається чотирма групами причин. З’ясовано, що найбільш критичною є необхідність зменшення четвертої групи причин, що підпадають під примусову ексклюзію, оскільки ця категорія користувачів є виключеною з фінансових відносин через недосконалість регулювання або бар’єри ринку. Проаналізовано сформований у науковій літературі консенсус щодо трьох основних аспектів фінансової інклюзії: охоплення, використання та якості фінансових послуг. Виокремлено позитивні фактори та ризики розвитку фінансової інклюзії, а також негативні аспекти фінансової ексклюзії.

Ключові слова: фінансова інклюзія, фінансова ексклюзія, економічний розвиток, інклюзивне зростання, соціоекономічний розвиток.

Anufriieva K.V., PhD. (Economics), senior scientific fellow, Department for monetary relations, Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: kateryna.anufriieva@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3179-8655>,

Shkliar A.I., PhD. (Economics), senior scientific fellow, Department for monetary relations, Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: Schkliar@nas.gov.ua

¹ Статтю підготовлено у рамках наукового проекту “Фінансова інклюзія як чинник соціоекономічного розвитку України” (номер державної реєстрації 0119U001859) за договором № 91–12/05–2019 на підставі розпорядження Президії НАН України від 26.06.2019 р. № 385 “Про результати конкурсу проектів науково-дослідних робіт молодих учених НАН України у 2019 р.”.

© Ануфрієва К.В., Шкляр А.І., 2019

FINANCIAL INCLUSION AS A FACTOR FOR SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

Paper dwells upon approaches to understanding the concept and role of financial inclusion. It is established that financial inclusion is one of the factors for economic development; the study of the role of financial inclusion among the factors for socio-economic development is substantiated. The evolution of the term "inclusion" has been traced from the area of social processes analysis at the social groups' level, including various social relations, to the macroeconomic level. It has been revealed that a consistent definition of "financial inclusion" by key standards-setting institutions has been extended by financial market experts: interpretations of the term "financial inclusion" include its definition as "process", "stage" (of development) or "state" (of development). Authors define the concept of financial inclusion as a process of interaction between financial market entities and financial services' consumers, which, by providing equal access to financial services, offers a level of participation of financial services' consumers in the financial relations, which contributes to the sustainability of financial institutions and increase of social welfare. There is an alternative view of the financial inclusion definition through its opposite concept of financial exclusion, which is either voluntary or forced, and is determined by four groups of reasons. It has been found that the most crucial is the need to reduce the fourth group of reasons, which are subject to compulsory exclusion, since this category of users is excluded from the financial system because of regulatory deficiencies or market barriers. Authors analyse consensus offered in the scientific literature regarding the three main aspects of financial inclusion: coverage, use and quality of financial services. Positive factors and risks of financial inclusion development, as well as negative aspects of financial exclusion are highlighted.

Keywords: *financial inclusion, financial exclusion, economic development, inclusive growth, socio-economic development.*

Фінансова інклюзія протягом останніх років стабільно потрапляє в адженду ключових фінансових конференцій і міжнародних заходів. Центробанки, міжнародні організації, корпоративні гравці фінансового ринку наголошують на важливості фінансової інклюзії та приділяють значну увагу її тлумаченню та вимірюванню.

Інклюзивність міцно закріпилась серед пріоритетів, визнаних світовими спільнотами: наприклад, в Європейській стратегії 2020 інклюзивне зростання визнано одним з найважливіших пріоритетів. Проблеми, пов'язані з важливістю, вимірюванням та впровадженням інклюзії й інклюзивного зростання освітлюються у звітах Світового банку², а необхідність політики та практичного впровадження інклюзивного зростання наголошується у звіті Міжнародного економічного форуму³. За визначенням Комісії із

² The Changing Nature of Work. A World Bank Group Flagship Report. World Development Report. World Bank. 2019. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/816281518818814423/pdf/2019-WDR-Report.pdf>

³ The Inclusive Growth and Development Report 2017. Insight Report. World Economic Forum. 2017. January. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2017.pdf

зростання та розвитку, інклюзивність інтегрує рівномірність, рівність можливостей та захист при перетвореннях ринкових і трудових відносин⁴.

Фінансова інклюзія є одним з ключових факторів для 7 із 17 Цілей сталого розвитку ООН, група G20 проголосила намір просувати фінансову інклюзію у всьому світі, а Група Світового банку визначає фінансову інклюзію серед ключових факторів, що сприяє зменшенню бідності та підвищенню суспільного добробуту.

З 2010 р. понад 55 країн взяли на себе зобов'язання щодо розвитку фінансової інклюзії, а понад 60 – або впроваджують, або розробляють відповідну національну стратегію. Національний банк України також визнає фінансову інклюзію як драйвер економічного зростання та важливий фактор соціальної рівності у сучасному світі, а також визначає її як одну із 7 власних ключових стратегічних цілей⁵.

Метою статті є розкриття наукових і практичних підходів до визначення поняття і місця фінансової інклюзії у системі факторів соціоекономічного розвитку, з'ясування резервів та бар'єрів на шляху розширення фінансової інклюзії в Україні.

Місце інклюзії в системі чинників соціоекономічного розвитку. Якщо говорити про саме *поняття інклюзії*, то інклюзія або інклюзивність, насамперед, означає подолання нерівності (нерівності розвитку, нерівності доступу, можливостей тощо). Вперше це поняття почало використовуватись ЮНЕСКО у 1994 р. у зв'язку з питанням інклюзивного навчання⁶ та стосувалося залучення до суспільних процесів усіх соціальних груп, і лише згодом поширилося на макроекономічний рівень, у тому числі різні суспільні відносини (рис. 1).

Рис. 1. Інклюзія та інші типи взаємодії соціальних груп

Джерело: Складено авторами за: City of Sydney Inclusion (Disability) Action Plan 2017–2021. URL: https://www.cityofsydney.nsw.gov.au/_data/assets/pdf_file/0003/287121/Inclusion-Disability-Action-Plan-2017-2021_Accessible.pdf

⁴ The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development. Center for Global Development. 2008. May. URL: <https://www.cgdev.org/event/growth-report-strategies-sustained-growth-and-inclusive-development>

⁵ Стратегія Національного банку України. *Національний банк України*. 23 с. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=64754192>

⁶ Термін використовувався у контексті того, що школи повинні пристосовувати навчальний процес до всіх дітей, незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей, а інклюзивне навчання є ефективним методом боротьби з дискримінацією (Докладніше див.: UNESCO Mission Statement. URL: <http://www.unesco.org/education/sne/>).

В економічному контексті термін “інклюзія” почав використовуватись щодо інклюзивного зростання, тобто зростання, яке передбачає залучення (інклюзивність) значної частки робочої сили країни завдяки рівним можливостям доступу до ринків, ресурсів і неупередженого регуляторного середовища для всіх юридичних і фізичних осіб [1, с. 4]. У цьому розрізі підґрунтям сталості та інклюзивності зростання є продуктивна зайнятість, що досягається шляхом зростання зайнятості (нові робочі місця) й підвищення продуктивності праці (що забезпечує вищу заробітну плату та дохід).

Інклюзія та економічний розвиток через призму інституційного підходу розглядають Д. Асемоглу та Дж. Робінсон. Відповідно до їхньої теорії інклюзивного зростання, виокремлюються інклюзивні та екстрактивні інституції, що по різному впливають на зростання. Так, інклюзивні інституції заохочують широкі маси до участі в економічній діяльності (США, Південна Корея), дозволяють максимально розкрити здібності та створити так звану творчу деструкцію. При цьому інклюзивні економічні інститути створюються інклюзивними політичними інститутами, тобто такими, при яких влада не концентрується за окремими групами. Економічні інституції забезпечують безпеку прав власності, неупереджену систему права, рівність користування публічними благами, входження нових бізнес-структур на ринок, вільний вибір кар’єри та роду заняття. Екстрактивні ж інститути, оскільки створені на базі узурпації влади невеликою групою осіб, вилучають ресурси в іншій (більшій) частки суспільства. Таким чином, інклюзивні економічні інститути забезпечують рівність можливостей для широкого кола фізичних осіб, бізнесу, політиків, функціонування суспільства відповідно до встановлених державою спільно з громадянами правил, а також створюють мотивацію до здобуття освіти, формування заощаджень та інвестування, впровадження інновацій і нових технологій [2, р. 55, 88–89, 95–96].

Еволюція концепцій соціоекономічного розвитку та інклюзивності як його фактору. У багатьох джерелах *інклюзивне зростання* ототожнюється з соціоекономічним зростанням і розвитком. Навіть саме слово “інклюзивний” (англ. inclusive) перекладається не лише прямо як “що містить у собі”, але й як “всеохоплюючий” щодо процесів у суспільстві – “соціоекономічний”.

В Європейській стратегії 2020 зазначається, що інклюзивне зростання забезпечується в економіці з високим рівнем зайнятості, освітніх інвестицій і соціального захисту, що дає можливість громадянам використовувати навички протягом життєвого циклу та брати активну участь у суспільному житті із забезпеченням економічної, соціальної й територіальної єдності, яка досягається шляхом покращення бізнес-середовища та модернізації ринку праці з метою сприяння відповідності попиту і пропозиції робочої сили [3, р. 8, 16].

У науковій літературі інклюзію також визначають як один з факторів економічного розвитку. Вітчизняні науковці розрізняють поняття економічного та соціального розвитку, а також саме поняття розвитку та зростання. Так, В.В. Зимовець вважає: “Існують суперечності у розумінні поняття “економічний розвиток”, яке є близьким, але не ідентичним до поняття “економічне зростання”, зокрема йдеться про проблеми нерівномірності розподілу ВВП”. Економічний розвиток, під яким пропонується розуміти довгострокове підвищення рівня добробуту населення на основі економічного

зростання, зумовленого нагромадженням активів у реальному секторі та підвищенням ефективності їх використання. На відміну від економічного зростання, економічний розвиток є складнішим комплексним поняттям, який крім економічного зростання містить інші кількісні та якісні показники [4, с. 10, 16, 21–24].

Л.М. Тимошенко і А.О. Сімахова розглядають категорію “розвиток” у поєднанні економічного (виробництва) та соціального (розподіл створених благ на задоволення різноманітних потреб) розвитку як два постійно діючі напрями руху (розвитку) до якісно нового стану. При цьому “синтез соціального й економічного розвитку впливає з їх взаємодоповнюваності та подвійної ролі людини у суспільному виробництві (як фактора виробництва і мети виробництва)”, з чого отримане теоретичне розуміння розвитку як засобу (економічний компонент) і мети (соціальний компонент), а першочерговим компонентом є саме соціальний, а економічний розглядається з позицій досягнення цілі. З огляду на це, вчені дійшли висновку, що *соціально-економічний розвиток* – це “економічні відносини між суб’єктами економіки з приводу розбудови економічних підвалин забезпечення постійного переходу до якісно кращих характеристик життєвого рівня населення через задіяння переваг нових етапних інститутів, що сприяють формуванню синергетичної взаємодії чинників соціалізації та економізації”. Такі відносини мають зменшувати або усувати неприйнятну асиметрію у доходах населення безпосередньо та задовольняти його основним життєвим потребам. Важливими групами факторів соціальної складової розвитку є соціальність, що містить у собі рівень зайнятості, достатність медичних та освітніх послуг, майнова диференціація населення, людський капітал, що поєднує набуті здібності, талант, освіту та кваліфікацію, а також питому вагу видатків зведеного бюджету на охорону здоров’я [5, с. 68–78].

Ряд вчених ототожнює поняття “економічний розвиток” та “економічне зростання”, узагальнюючи економічний розвиток суспільства в понятті “економічне зростання”, аналіз якого становить проблему оцінки ефективності будь-якої системи господарювання, а його темпи та рівень свідчать про можливість суспільства з освоєння досягнень науково-технічного прогресу. При цьому як найважливіші складові якості зростання наведено науково-технічний прогрес, перелом у технічних, споживчих і економічних характеристиках продукції й активізацію людського фактора як потужного джерела економічного зростання. Держава повинна забезпечити соціальний, так би мовити, напрям розвитку, тобто “держава має виступити соціальним амортизатором перетворень і одночасно проводити активну соціальну політику на нових, адекватних ринковим вимогам засадах” [6, с. 17–18].

В інших джерелах використовується поняття “соціоекономічний розвиток” як комплексний суперечливий процес, що формується у розрізі впливу факторів, які мають позитивні (ресурсний потенціал, НТП) та негативні відтінки (політична нестабільність, соціальні конфлікти) та поділяються на такі групи: економічний потенціал, рівень інституційного розвитку, інноваційні інвестиції, соціальні стандарти, рівень політичної стабільності, місце національної економіки у світі [7, с. 101–103]. Водночас економічний потенціал містить у своєму складі внутрішній фінансовий потенціал

– акумулювання коштів фізичних та юридичних осіб країни, який може замінити зовнішній потенціал (позикові кошти в іноземній валюті).

А.А. Гриценко в рамках дослідження реконструктивного типу економічного розвитку⁷ сформулював сутність соціально-економічного розвитку як взаємопов'язані процеси економічного та людського (соціального) розвитку. При цьому економічний розвиток містить економічне зростання, що інтегровано виражається у збільшенні ВВП (і його якісні зміни), а людський розвиток – удосконалення людських здібностей і поліпшення умов життєдіяльності.

Економічні перетворення повинні мати вектор справедливості, коли зростання супроводжується покращенням життя широких верств населення темпами, не зіставними із збагаченням невеликої групи людей. Зазначено також, що технічний розвиток дедалі більше враховує соціальні імперативи, тобто відбувається процес соціоіндустріалізації, і головною є проблема інклюзивного розвитку, тобто залучення економічних суб'єктів у глобальні суспільні зв'язки. Реконструктивний розвиток повинен бути інклюзивним, спрямованим на вирішення внутрішніх проблем країни для забезпечення добробуту громадян шляхом корінної перебудови структури економіки та розгортання її внутрішнього потенціалу в рефлексивній взаємодії із зовнішнім середовищем [8, с. 12, 21, 22–24].

Вітчизняними авторами (зокрема, А.В. Базилюк і О.В. Жулиним) інклюзія характеризується як один з типів соціально-економічного розвитку поряд із сегрегацією (поділ суспільства на категорії за соціальним статусом, що призводить до обмеження сфери життєдіяльності та взаємодії), інтеграцією (пристосування членів суспільства до єдиної соціально-економічної системи) та екстракцією (“поділ суспільства на складові частини за допомогою створених умов, у яких вони розподіляються неоднаково”) [9, с. 20–22].

Українські вчені І.М. Бобух та С.М. Щегель запропонували досить широке визначення інклюзивного зростання, відповідно до якого інклюзивна модель зростання має забезпечувати виконання таких завдань:

- 1) залучення суб'єктів до економічних і суміжних процесів;
- 2) забезпечення “рівного доступу до ринків, ресурсів і неупередженого регуляторного середовища для різних соціальних груп”, “продуктивної зайнятості, збільшення доходів для відчужених груп і подолання бідності, вироблення нових підходів до споживання обмежених ресурсів”;
- 3) “розширення традиційних моделей економічного зростання, зосереджуючи увагу на рівності людського капіталу, рівні та якості життя людей, якості навколишнього середовища, соціального захисту, продовольчої безпеки, доступу до ключових ресурсів, розподілу доходу та багатства” [10, с. 67].

⁷ “Реконструктивний економічний розвиток – то такий розвиток, який досягається на основі якісної перебудови несучих конструкцій економіки, корінної зміни її структури [...], наприклад, [...] таким чином, що скорочуватимуться експортно-сировинні виробництва (металургія, хімія і т. ін.), а будуть розвиватися галузі, що працюють на внутрішній ринок (унаслідок чого зростуть доходи і якість життя населення, зменшиться соціальна диференціація за доходами)” [8, с. 10].

Інклюзивне зростання розглядають водночас як фактор економічного зростання, адже запорукою сталого розвитку є подолання бідності, відповідно, зростання має бути власне інклюзивним⁸. Таким чином, хибною практикою є окреме вимірювання бідності та нерівності, і окремо – економічного зростання. Поштовхом до аналізу макро- і мікродетермінант нерівності та проблеми інклюзивного зростання стали також політичні події, які впливають на зміни у світовому устрої, зокрема “арабська весна” [11, р. 1].

Інклюзія також розглядається як запорука сталого розвитку у розрізі таких її напрямів, як соціальна інклюзія (підтримка найбідніших прошарків населення шляхом інвестицій у людський капітал і надання рівних можливостей), екологічна інклюзія (захист локальних екосистем, якісне управління природними ресурсами країни, диференційована відповідальність за глобальні екологічні проблеми й ненанесення шкоди екосистемам інших країн) та відносна інклюзія (управління суспільними благами) [12, с. 436–439].

При цьому різні автори виокремлюють такі ключові види інклюзії:

1. Соціальна [13, с. 1].
2. Екологічна [12, с. 441].
3. Відносна [12, с. 442].
4. Економічна [14, с. 1].

Інклюзію, зокрема соціальну, розглядають також як процес боротьби (імплементатії інклюзивних політик) суспільства з бідністю та соціальним виключенням (ексклюзією) [13, р. 1].

У практиці економічну інклюзію визначають як надання економічних можливостей для представників тих соціальних груп, які апіорі обмежені в отриманні таких можливостей, що є передумовою ринкової економіки. ООН розглядає економічну інклюзію (на прикладі інклюзії біженців) як набір прав і рівний для всіх доступ до ринку праці, фінансових послуг і підприємництва [14].

Структурні аспекти фінансової інклюзії. Поняття “фінансова інклюзія” вперше офіційно була визначена на конференції Глобального партнерства з фінансової інклюзії (Global Partnership for Financial Inclusion, GPFІ) п’ятьма ключовими інституціями з встановлення стандартів (standard-setting bodies: Базельським комітетом з банківського нагляду (BCBS), Комітетом з питань платіжних і розрахункових систем (CPSS), Міжнародною групою з питань фінансових дій (відмивання коштів) (FATF), Міжнародною асоціацією страховиків депозитів (IADI) та Міжнародною асоціацією страхового нагляду (IAIS)⁹. Відповідно до них, фінансова інклюзія означає стан, коли дорослі особи працездатного віку мають *ефективний доступ* до кредитів, заощаджень, платежів і

⁸ Berg A., Ostry J. Inequality and Unsustainable Growth: Two Sides of the Same Coin? IMF Staff Discussion Note 11/08. Washington, DC. 2011; Kraay, A. When Is Growth Pro-Poor? Cross-Country Evidence. *IMF Working Paper*. No. 04/47. Washington, DC. 2004.

⁹ First Annual GPFІ Conference and Technical Meeting on Standard-Setting Bodies and Financial Inclusion URL: <http://www.gpfi.org/featured/first-annual-gpfi-conference-and-technical-meeting-standard-setting-bodies-and-financial-inclusion>

страхування від офіційних постачальників послуг. Водночас ефективний доступ передбачає зручне та доступне за ціною надання послуг для замовника на умовах сталості для постачальника (sustainable services), в результаті чого клієнти поза формальною фінансовою системою (такою, діяльність якої врегульована законодавством) починають використовувати формальні фінансові послуги, а не існуючі неофіційні варіанти.

Пізніше поняття фінансової інклюзії зазнало різних інтерпретацій з боку учасників фінансового ринку. Так, на думку Голови Банку Індії, фінансова інклюзія – це процес надання фінансових послуг відповідно до потреб незахищених верств населення (зокрема, населення з низьким рівнем доходу) за допустимою для них ціною та у прозорий спосіб¹⁰. Ernst and Young, одна з компаній “великої четвірки” світових аудиторів під фінансовою інклюзією розуміє надання наявних, доступних і відповідних потребам фінансових продуктів фізичним та юридичним особам, які раніше не мали доступу до таких продуктів¹¹. За OECD, фінансова інклюзія означає доступ до та використання широкого набору відповідних фінансових продуктів і послуг [15, р. 54]. У дослідженні USAID в Україні фінансова інклюзія розглядалась за рівнем проникнення фінансових послуг, тобто за частотою користування ними [16, с. 17].

Серед наукової спільноти одне з найемніших визначень дала А. Деміргуч-Кунт, характеризуючи фінансову інклюзію як доступ і забезпечення ефективного використання ряду відповідних фінансових послуг, які надаються у добре регульованому просторі, що забезпечує захист прав споживачів фінансових послуг, для осіб, які досягли повноліття. Базове розуміння фінансової інклюзії містить наявність депозиту чи банківського рахунку, а далі – доступ до кредитування для фінансування освіти та розвитку бізнесу, страхування, що дозволяє управляти ризиками фінансування [17, р. 2–3].

Таким чином, інклюзія може бути процесом, етапом або станом розвитку. На нашу думку, *фінансова інклюзія* є процесом взаємодії між суб'єктами фінансового ринку та споживачами фінансових послуг, що через надання *рівного доступу* до фінансових послуг забезпечує такий рівень участі споживачів фінансових послуг у фінансовій системі, який через забезпечення *сталості фінансових інституцій* сприяє суспільному розвитку.

Фінансову інклюзію також деколи визначають і розглядають через протилежне поняття *фінансової ексклюзії* – економічного стану, коли фізичні особи та фірми не мають доступу до основних фінансових послуг, з міркувань, не пов'язаних з критеріями ефективності.

Відповідно до звіту про світовий фінансовий розвиток Світового банку за 2014 р. [18, р. 6; 19, р. 8]), існує чотири ключові типи фінансової ексклюзії, які формують дві великі групи: добровільну та примусову ексклюзію (рис. 2).

¹⁰ BI OECD Seminar – Roundtable on the updates on Financial education and Inclusion programmes. Presentation. 2011. June. URL: <https://www.oecd.org/finance/financial-education/48303408.pdf>

¹¹ Innovation in financial inclusion. Revenue growth through innovative inclusion. EY. URL: <https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-innovation-in-financial-inclusion/%24FILE/EY-innovation-in-financial-inclusion.pdf>

Рис. 2. Ключові типи фінансової ексклюзії та її причини

Джерело: Складено авторами за: [19].

Добровільна ексклюзія стосується того сегмента населення чи фірм, які вирішили не користуватися фінансовими послугами, оскільки вони не потребують цих послуг через відсутність перспективних проєктів або через культурні чи релігійні причини. Оскільки цей тип ексклюзії не є прямим наслідком недосконалості ринку, регулятор обмежений у можливостях вплинути на його подолання. Теоретично, завжди є можливість покращення ситуації шляхом підвищення фінансової грамотності або цілеспрямованого заохочення до користування послугами спеціалізованих фінансових установ, які пропонують фінансові продукти, пристосовані до культурних і релігійних потреб конкретних груп користувачів. Проте ця ексклюзія, з макроекономічного погляду, пов'язана з відсутністю попиту.

Не критичною є також ексклюзія, коли деякі особи або фірми є виключеними з фінансових відносин, оскільки не мають достатнього доходу або, у випадку кредитних продуктів, мають надмірний ризик неплатоспроможності. Цей тип примусової ексклюзії також не є наслідком недосконалого ринку, адже відображає бізнесові інтереси провайдерів фінансових послуг.

Найбільш критичною є четверта група осіб і фірм, що підпадають під примусову ексклюзію. Ця категорія користувачів є виключеною з фінансових відносин через недосконалості регулювання або бар'єри ринку. Так, через різні недоліки в правовому регулюванні контрактних взаємовідносин або недостатнє інформаційне забезпечення (неповну кредитну інформацію, інформацію про доходи тощо) надання позик фізич-

ним особам і фірмам, особливо серед категорії малих і середніх підприємств (МСП), не є в числі пріоритетів фінансових установ в низці країн, що розвиваються. З макроекономічної точки зору, саме мінімізація відсотка фізичних осіб і фірм цієї четвертої групи є перспективним напрямом підвищення фінансової інклюзії. Таким чином, фінансова інклюзія тісно пов'язана з мінімізацією фінансової ексклюзії, що виникає внаслідок ринкових чи регуляторних дисбалансів [19, р. 8].

Поняття фінансової інклюзії також розглядається через ключові її виміри. У науковій літературі з цього питання сформовано консенсус щодо трьох основних вимірів фінансової інклюзії: охоплення, використання та якість фінансових послуг (рис. 3).

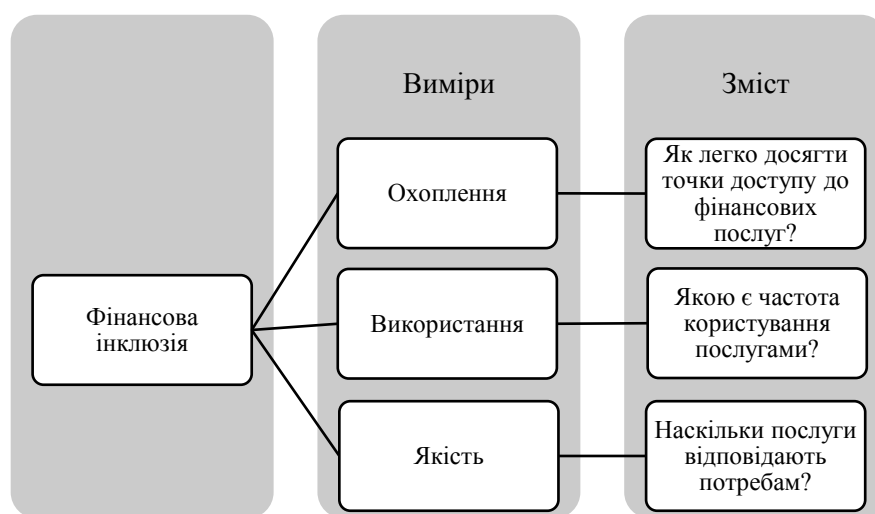

Рис. 3. Ключові виміри фінансової інклюзії

Джерело: Складено авторами за: [19].

Вимір *охоплення* стосується фізичної здатності клієнтів легко досягти точки обслуговування. Згідно з опитуванням Світового банку Global Findex, з 2,5 млрд осіб, виключених із фінансових відносин у світі, 20% називають відстань до точки фінансового обслуговування основною причиною відсутності рахунку в фінансовій установі. Дефіцит фізичних пунктів надання фінансових послуг відчуває переважно населення, яке проживає в сільській місцевості, але в низці країн це стосується й осіб, які проживають у містах.

Вимір *використання* визначає, наскільки часто при нагоді фінансові послуги використовуються, а показник *якості* використання вимірює ступінь, наскільки фінансові послуги відповідають потребам споживачів. Фактично фінансова інклюзія означає оптимальне поєднання цих вимірів.

З позицій попиту та пропозиції фінансова інклюзія також визначається балансом низки факторів, як показано на рис. 4. Так, попит на фінансові послуги визначатиметься глибиною розуміння клієнтами самих фінансових продуктів і власним рейтингом. Водночас пропозиція фінансових послуг має характеризуватися не лише наявністю

ринків і мережі фінансових установ, але й коректного “дизайну” фінансових продуктів, що відповідатимуть потребам і будуть цілком зрозумілими для споживачів.

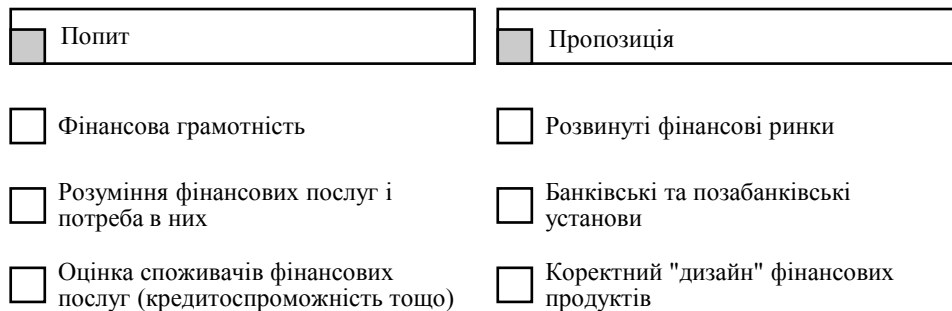

Рис. 4. Фактори фінансової інклюзії

Джерело: Складено авторами за [20].

Важливість фінансової інклюзії визначається тим, що вона дозволяє згладжувати нестабільність доходів домогосподарств, ефективно планування і нарощення доходу завдяки фінансовим послугам (зростання бізнесу завдяки кредитуванню), є своєрідним фінансовим амортизатором, що слугує для зменшення наслідків тимчасових збитків і значних витрат [20].

При цьому ключовими факторами фінансової ексклюзії є недостатня фінансова грамотність, відсутність кредитної історії, висока ціна фінансових послуг і відсутність легкого фізичного доступу до провайдерів фінансових послуг.

Необхідність розширення фінансової інклюзії зумовлюється потребою здійснювати щоденні фінансові операції, захисту заощаджень, які дозволять членам суспільства управляти витратами (як періодичними, так і неочікуваними), здійснювати фінансове планування (бюджетування), покривати розриви в грошових потоках і споживанні, формувати оборотний капітал і розширювати комерційну діяльність. Саме в результаті задоволення згаданих потреб і відбуватиметься покращення добробуту¹².

Отже, окремим напрямом дослідження стає вивчення ролі фінансової інклюзії серед чинників соціоекономічного розвитку. За результатами досліджень, фінансова інклюзія допомагає знизити рівень бідності та нерівності, робить доступними “формальні” фінансові послуги (що надаються регульованими фінансовими установами, які забезпечують дотримання прав споживачів), допомагаючи вирівняти споживання та управляти ризиком нестачі фінансових коштів (тобто уникати “доходних розривів”, наприклад, внаслідок втрати роботи). Серед продуктів, які підвищили б інклюзію, автори відводять чільне місце мікrokредитуванню. Водночас ще не доведено, що розвиток окремих фінансових послуг і фінансових технологій

¹² Consultative Group to Assist the Poor: What is Financial Inclusion and Why is it Important? URL: <https://www.cgap.org/about/faq#why-does-financial-inclusion-matter>

однозначно призводить до підвищення добробуту (зокрема, страхування може сприяти зростанню інвестицій у більш ризикові активи, що у разі втрати інвестицій призведе до зменшення доходу).

Проте економісти однозначно стверджують, що “дизайн” і вартість фінансового продукту впливають на попит на нього та доходи фінансової установи, а продукт має відповідати потребам споживачів з кінцевою ціллю урівняти фінансування їхньої діяльності. Велике значення має підвищення грамотності споживачів і захист їхніх прав, що підвищує розуміння і довіру до регульованої фінансової системи. Ще однією перевагою розширення інклюзії є те, що через переведення фінансових потоків (розрахунків і будь-якого користування фінансовими послугами) у безготівкову форму підвищується їх прозорість і дотримується цільовий характер [17, р. 18–20].

З огляду на це, можна стверджувати, що фінансова інклюзія є одночасно складовою та драйвером (фактором) соціоекономічного розвитку, забезпечує не тільки кількісне зростання, але й якісні перетворення (рис. 5).

<p>Суб'єкти (сторони) Держава (в особі регуляторів та інших державних органів, які забезпечують законотворчу і виконавчу/регуляторну функції). Надавачі фінансових послуг. Споживачі фінансових послуг</p>		<p>Передумови Регуляторне середовище (законодавчий захист прав кредиторів і споживачів, захист права власності). Фінансова грамотність. Фінансові технології. Рівень довіри до держави</p>
Фінансова інклюзія		
<p>Параметри Рівність доступу до фінансових послуг. Прийнятність параметрів (вид послуги, ціна)/відповідність потребам споживачів фінансових послуг</p>		<p>Результати Стабілізація доходів і споживання. Подолання бідності. Зменшення готівкового обороту. Залучення ресурсів</p>
Сталий розвиток		

Рис. 5. Структурні аспекти фінансової інклюзії

Джерело: Складено авторами.

Статус-кво споживчого ринку фінансових послуг в Україні: стримуючі фактори та перспективи розширення фінансової інклюзії. Щодо стану фінансової інклюзії в

Україні, то, за експертними оцінками¹³, більше ніж третина населення лишається за межами охоплення фінансовими послугами. Це свідчить про низький рівень ефективності управління фінансовими ресурсами та наявність резервних ресурсів споживачів фінансових послуг, які могли б бути залучені через інклюзію таких споживачів¹⁴.

Національний банк України працює над підвищенням рівня фінансової інклюзії через створення умов для залучення усіх сегментів населення та бізнесу до користування різноманітними фінансовими послугами. Ці послуги мають бути доступні за інфраструктурою та ціною, офіційно урегульовані та відповідати потребам населення з метою стимулювання економічного зростання країни та зменшення соціальної нерівності у суспільстві, а також поширення фінансової обізнаності громадян. Як уже згадувалося, НБУ визначив фінансову інклюзію однією зі своїх стратегічних цілей¹⁵, яка досягатиметься через формування та розвитку системи захисту прав споживачів, Національну стратегію та заходи з підвищення фінансової грамотності українців і розвиток безготівкової економіки (cashless economy)¹⁶ шляхом взаємодії трьох груп ключових стейкхолдерів¹⁷:

1) *регуляторів* і держави у цілому (залучення усіх верств населення до економічної системи, що в результаті сприяє зростанню економіки через мобілізацію заощаджень населення, інвестування у розвиток економіки держави, диверсифікацію фінансової системи);

2) *провайдерів* фінансових послуг;

3) *споживачів* (заохочення ефективного використання фінансових послуг, підвищення та стабілізації доходів, управління активами, зменшення вразливості від економічних криз).

Проте розширення фінансової інклюзії в Україні обмежує ряд ризиків і проблем. Серед ризиків, що супроводжують розширення фінансової інклюзії, можна зазначити:

¹³ Фінінклюзія: що це таке і чому це важливо для всіх українок та українців? *Громадське радіо*. 2018. Червень. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/rankova-hvylya/fininkluziya-shcho-ce-take-i-chomu-ce-vazhlyvo-dlya-vsikh-ukrayinok-ta-ukrayinciv>

¹⁴ Наприклад, значна частина населення користується кредитними картками лише для отримання заробітної плати і подальшого її зняття, не користуючись будь-якими іншими послугами фінансових установ.

¹⁵ Так, НБУ визначає 7 стратегічних цілей, що поряд з фінансовою інклюзією містять низьку та стабільну інфляцію; стабільну, прозору та ефективну банківську систему; ефективне регулювання фінансового сектору; сучасний, відкритий, незалежний, ефективний центральний банк; вільний рух капіталу і відновлення кредитування. Останнє тісно пов'язане з розширенням фінансової інклюзії (Див.: Стратегія Національного банку України. *Національний банк України*. 23 с. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=64754192>).

¹⁶ Мається на увазі ініціатива Національного банку України щодо запровадження безготівкових розрахунків, що визначена як "один із основних стратегічних напрямів розвитку банківської системи України" (Див.: Міжнародний семінар "Ukraine: Cashless Economy Project" відбувся у Національному банку України. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=22811022&showTitle=true).

¹⁷ Фінансова інклюзія. URL: https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=3961976&cat_id=3115908

1) *неефективність скорингових моделей банків* і, відповідно, ризик концентрації кредитів неплатоспроможним верствам населення за зростаючої конкуренції серед банків. Так, недостатня увага до платоспроможності позичальників і зниження стандартів кредитування через конкуренцію між банками призводять до виникнення ризику суттєвого погіршення якості портфеля, особливо у кризових умовах;

2) *низька частка небанківських фінансових установ в активах фінансового ринку* і, відповідно, значні системні ризики банківської системи¹⁸;

3) *наявність значного резерву фінансових ресурсів домогосподарств*, який може бути залучений до фінансової системи. Рівень користування населенням банківськими послугами, особливо кредитуванням, є досить низьким¹⁹;

4) *висока доларизація депозитів і кредитів* обумовлюватиме високий попит на іноземну валюту.

Поширення фінансової інклюдії ускладнюватиметься внаслідок таких проблем:

1) *низька довіра до банків та фінансових регуляторів*, що підтверджується високим рівнем готівки та валюти поза банками (рис. 6);

2) *інтуїтивне користування фінансовими послугами* (без розуміння їх суті), які надаються компаніями та банками (кредитні картки в рамках зарплатних проєктів; “сплячі інвестори”, які отримали цінні папери компаній під час приватизації, “опосередковані інвестори”, які уклали пенсійні контракти з НПФ з ініціативи роботодавця; користувачі обов’язкових видів страхування тощо [16, с. 4]);

3) *висока інфляція та низькі реальні доходи населення*;

4) *використання більшої частки доходів на споживання*, а не на заощадження²⁰.

¹⁸ На кінець червня співвідношення між заборгованістю за наданими кредитами НБФУ та банками становило лише 5% (Див.: Звіт про фінансову стабільність. Національний банк України. 2018. С. 23. Грудень. Київ. 50 с. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2018R2.pdf?v=4).

¹⁹ Рівень чистих кредитів фізичним особам становить лише 3,5% від ВВП у 2018 р., майже втричі нижче ніж 2014–2015 рр.; також боргове навантаження на фізичних осіб становить лише 9,1% наявного річного доходу (за даними 2017 р.). При цьому передбачається, що домогосподарства залишатимуться в середньостроковій перспективі чистим кредитором банківського сектору (Див.: Звіт про фінансову стабільність. Національний банк України. 2018. Грудень. Київ. С. 21, 24. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2018R2.pdf?v=4).

²⁰ У першому півріччі 2018 р. реальний наявний дохід населення зріс на 9,8% р/р, але поки становить 82% від рівня 2013 р. Основний рушій зростання – заробітна плата. При цьому заборгованість з виплати лише офіційної заробітної плати у 2018 р. становила 3,2% фонду оплати праці попереднього місяця (Див.: Соціально-економічний розвиток України за січень – березень 2019 року. Державна служба статистики України. 2019. Київ. С. 24. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/infografika/2019/soes/soes_03_2019.pdf), яка збільшилася на 26%, найістотніше – у промисловості, на транспорті, у фінансовій сфері та державному управлінні. Мінімальна заробітна плата зросла на 16%, тож цього року її вплив на динаміку середньої заробітної плати є незначним. Висока інфляція призвела до того, що реальний наявний дохід частки населення з низькими заробітними платами збільшився помірно. Згідно з даними компанії GfK Україна за січень – вересень 2018 р., у III кварталі 2018 р. частка громадян, які вважали свій дохід низьким, становила 39%, на 15 п. п. менше, ніж 3 роки тому, коли цей показник був максимальним. За даними Державної служби статистики України, лише у 30% домогосподарств витрати на першочергові потреби не перевищують 60% доходу. Кредитування позичальників, які мають нижчу саме за цей рівень частку витрат у доходах, супрово-

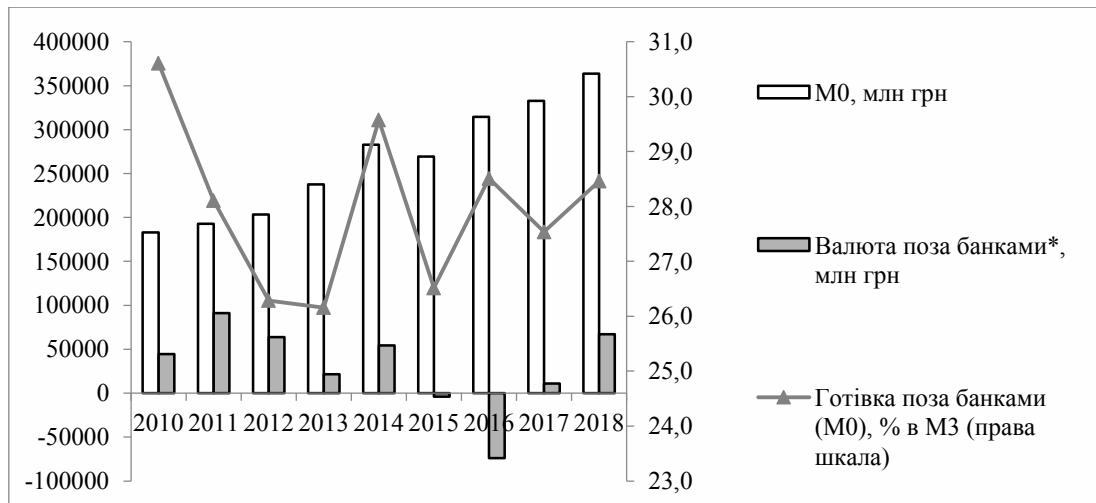

Рис. 6. Обіг грошових коштів поза банками в Україні

* Чисте ввезення валюти банками в Україну мінус чисте вивезення валюти юридичними та фізичними особами.

Джерело: Національний банк України. URL: bank.gov.ua

З 2014 р. Національний банк України досяг певного прогресу в підвищенні прозорості своїх дій і рішень, що сприяло доведенню до населення вербальними засобами цілей і результатів монетарної політики центробанку, а також підвищенню фінансової грамотності за допомогою пояснювальних презентацій і промов щодо ринкових змінних, цілей і стратегії грошово-кредитної політики. “Рівень і наповненість комунікацій центрального банку з ринковими суб’єктами” “є важливим чинником довіри суспільства до його дій і рішень” і “дозволяє досягати очікуваної реакції учасників ринку та зменшувати невизначеність”. Довіра ж є передумовою ефективною грошово-кредитної політики НБУ, якщо центробанк прагне будувати її на основі ширшої інформаційної відкритості, націленої зокрема на формування відповідних очікувань учасників ринку (водночас забезпечення додаткового важелю стабілізації валютного курсу) [21, с. 129]. Така політика прозорості допомагає збільшити кількість споживачів фінансових послуг і залучити вільні кошти поза банківською системою, а відтак відбувається розширення потенціалу фінансової інклюзії.

Можна також зазначити про якісні зрушення в плані ефективності фінансових послуг на українському ринку щодо оцінки кредитного ризику та віднесення кредитів до “проблемних” категорій; накопичення, зберігання й обробки даних; виявлення та аналізу ризикових операцій з підозрою щодо їх націленості на відмивання коштів і пору-

джується найменшими ризиками в міжнародній практиці. Частка осіб, які мають змогу заощаджувати, залишається незначною (14%). Частка респондентів, які мають строкові депозити або планують вкладення, становить 4% і дещо знизилася порівняно з 2017 р. (Див.: Звіт про фінансову стабільність. Національний банк України. 2018. Грудень. Київ. С. 20–21. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2018R2.pdf?v=4).

шення закону; швидкості надання фінансових послуг за допомогою новітніх технічних засобів тощо. Посилено законодавчу базу щодо класифікації активних операцій і оцінки банками величини кредитного ризику²¹ відповідно до кращих підходів, що застосовуються у міжнародній практиці; вдосконалено процедури фінансового моніторингу²² з метою попередження використання банківської системи та небанківських фінансових установ для відмивання доходів, фінансування тероризму та розповсюдження зброї масового знищення, в рамках якої здійснюється ідентифікація, верифікація і класифікація клієнтів, здійснення аналізу фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу; відбувся запуск Кредитного реєстру²³ та BankID²⁴ з метою ефективною та швидкою акумуляції й обробки даних.

Сьогодні є низка позитивних зрушень у напрямі прискорення отримання фінансових послуг, ідентифікації та збору даних²⁵, зокрема за допомогою впровадження новітніх технологій. Проте, з одного боку, “обережне” ставлення до фінансових технологій (“фінтеху”), а з іншого, – відсутність у частки населення доступу до мережі інтернет

²¹ Постанова Правління Національного банку України від 30.06.2016 р. № 351 “Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями”.

²² Закон України “Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення” від 14.10.2014 р. № 1702-VII; Постанова Правління Національного банку України від 26.06.2015 р. № 417, “Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу”; Постанова Правління Національного банку України від 15.09.2016 р. № 388 “Про затвердження Положення про здійснення небанківськими фінансовими установами фінансового моніторингу в частині надання ними фінансової послуги щодо переказу коштів”; окремі положення Закону України “Про банки і банківську діяльність” від 07.12.2000 р. № 2121-III, Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення (Див.: Фінансовий моніторинг. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=74279&cat_id=36217, <https://zakon.rada.gov.ua/>).

²³ Відповідно до Закону України “Про внесення змін до деяких законів України щодо створення та ведення Кредитного реєстру Національного банку України та вдосконалення процесів управління кредитними ризиками банків” від 06.02.2018 р. № 2277-VIII, станом на 24.01.2019 р. у Кредитному реєстрі НБУ була наявна інформація про понад 80 тисяч позичальників – фізичних (53,2 тис.) та юридичних (27,2 тис.) осіб. Усі банки України надають інформацію до Кредитного реєстру НБУ. З 1 вересня банки отримали безоплатний доступ до Кредитного реєстру НБУ в режимі реального часу. Він містить дані про боржників, умови кредитних операцій, виконання кредитних зобов’язань. Кредитний реєстр збиратиме інформацію про кредитні операції, заборгованість за якими становить понад 100 мінімальних заробітних плат перед одним банком. Банки зобов’язані оцінювати своїх позичальників, використовуючи дані з Кредитного реєстру (Див.: Усі банки України надають інформацію до Кредитного реєстру НБУ. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=86682027&cat_id=55838).

²⁴ Спосіб верифікації громадян через українські банки для надання адміністративних та інших послуг через інтернет (Див.: BankID. URL: <https://bankid.org.ua/>). Тепер фізичні особи можуть отримувати дистанційно не лише адміністративні, але й банківські послуги. З листопада 2018 р. відкрити рахунок можна дистанційно через систему BankID. Для цього клієнту банку потрібно лише один раз пройти ідентифікацію в одному з банків-учасників системи, після чого банківські сервіси стануть доступними на сайтах інших фінансових установ, підключених до BankID.

²⁵ У тому числі дані зі згаданих джерел BankID та Кредитного реєстру НБУ.

та недостатня поширеність технічних девайсів унеможливають користування фінтех-досягненнями більшістю населення, що стає на заваді розвитку фінансової інклюзії в Україні.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що фінансова інклюзія у сучасних умовах може вважатися драйвером соціоекономічного розвитку, що підтверджується як активізацією дослідницького інтересу до різних її аспектів і передумов, так і стратегізацією її впровадження та розширення. Існує ряд бар'єрів на шляху до розвитку фінансової інклюзії, на мінімізацію яких мають спрямовуватися зусилля регуляторів фінансового ринку та провайдерів фінансових послуг. В Україні є значний потенціал розширення фінансової інклюзії, що з урахуванням особливостей вітчизняного фінансового ринку і подоланням низки обмежуючих чинників в кінцевому підсумку дозволить підвищити суспільний добробут.

Список використаних джерел

1. Landchovichina E., Lundstrom S., Garrido L. What is Inclusive Growth? *The World Bank note*. 2009. February. 16 p. URL: <https://siteresources.worldbank.org/INTDEBTDEPT/Resources/468980-1218567884549/WhatsInclusiveGrowth20081230.pdf>
2. Acemoglu D., Robinson J.A. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. 1st ed. New York: Crown, 2012. 529 p.
3. Europe 2020: A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Europe 2020. Priorities. European Commission. 2010. 37 p. URL: https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET_EN_BARROSO%20%20007-Europe2020-ENversion.pdf
4. Зимовець В.В. Державна фінансова політика економічного розвитку: дис. ... д-ра екон. наук. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2010. 432 с.
5. Тимошенко Л.М., Сімахова А.О. Соціально-економічний розвиток і його кероване забезпечення в умовах інноваційної моделі суспільної динаміки. *Механізм регулювання економіки*. 2015. № 1. С. 68–78.
6. Полюяктова О.В. Прискорення соціально-економічного розвитку суспільства: економіко-політичні аспекти. *Економічна теорія та історія економічної думки*. 2017. Вип. 16. С. 16–19. URL: <http://global-national.in.ua/archive/16-2017/5.pdf>
7. Чорна Н.П., Чорний Р.С., Шандрук С.К. Соціально-економічний розвиток України: нові виклики та загрози. *Науковий вісник Полісся*. 2018. № 1 (13). Ч. 1. С. 100–107. URL: http://journals.uran.ua/nvp_chntu/article/view/131520
8. Гриценко А.А. Реконструктивний економічний розвиток – нова парадигма для України. Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість: моногр. зб. / за ред. В.М. Гейця, А.А. Гриценка. Київ: НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2016. С. 6–24.
9. Базилук А.В., Жулин О.В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. *Економіка та управління на транспорті*. 2015. Вип. 1. С. 19–29. URL: <http://publications.ntu.edu.ua/eut/2015-01/019-029.pdf>
10. Бобух І., Щегель С. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник НАН України*. 2018. № 7. С. 55–70.
11. Anand R., Mishra S., Peiris S.J. Inclusive Growth Revisited: Measurement and Determinants. Poverty reduction and management network. Economic Premise. *World Bank*. 2013. July. No. 122. 7 p. URL: <https://siteresources.worldbank.org/EXTPREMNET/Resources/EP122.pdf>

12. Gupta J., Vegelin C. Sustainable development goals and inclusive development. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*. 2016. June. Vol. 16. Issue 3. P. 433–448. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10784-016-9323-z>
13. Atkinson A.B., Marlier E. Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. *United Nations*. New York. 2010. 82 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/50902966_Analysing_and_Measuring_Social_Inclusion_in_a_Global_Context
14. Refugee Livelihoods and Economic Inclusion 2019-2023. Global Strategy Concept Note. *UN Refugee agency*. 11 p. URL: <https://www.unhcr.org/5bc07ca94.pdf>
15. OECD/INFE International Survey of Adult Financial Literacy Competencies. *OECD*. Paris. 2016. 100 p. URL: www.oecd.org/finance/OECD-INFE-International-Survey-of-Adult-Financial-Literacy-Competencies.pdf
16. Фінансова грамотність, обізнаність та інклюзія в Україні: звіт про дослідження. Додатковий проєкт IP-FSS в Україні. Проєкт регіонального економічного розвитку USAID: 2017. Листопад. Київ. 69 с. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=83136332>
17. Demirguc-Kunt A., Klapper L., Singer D. Financial Inclusion and Inclusive Growth. A Review of Recent Empirical Evidence. Policy Research Working Paper 8040. *The World Bank*. 2017. April. 27 p. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/26479/WPS8040.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
18. Global Financial Development Report 2014: Financial Inclusion. *World Bank*. Washington, DC. 2014. 85 p. URL: http://siteresources.worldbank.org/EXTGLOBALFINREPORT/Resources/8816096-1361888425203/9062080-1364927957721/GFDR_2014_Concept_Note_Final.pdf
19. Amidžić G., Massara A., Mialou A. Assessing Countries' Financial Inclusion Standing – A new Composite Index. *IMF Working Paper*. WP/14/36. 2014. February. 31 p. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2014/wp1436.pdf>
20. Innovation in financial inclusion. Revenue growth through innovative inclusion. *EY*. 2017. 20 p. URL: <https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-innovation-in-financial-inclusion/%24FILE/EY-innovation-in-financial-inclusion.pdf>
21. Ануфрієва К.В., Шаповал Ю.І. Вербальні інтервенції органів монетарної влади в умовах “нові нормальності”: орієнтири для НБУ. *Український соціум*. 2018. № 4. с. 127–142. <https://doi.org/10.15407/socium2018.04.127>

Отримано 02.09.19 та оновлено 09.09.19

References

1. Landchovichina, E., Lundstrom, S., Garrido, L. (2009, February). What is Inclusive Growth? *The World Bank note*. URL: <https://siteresources.worldbank.org/INTDEBTDEPT/Resources/468980-1218567884549/WhatIsInclusiveGrowth20081230.pdf>
2. Acemoglu, D., Robinson, J.A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: Crown.
3. Europe 2020: A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Europe 2020. Priorities. (2010). European Commission. URL: https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET_EN_BARROSO%20%20007-Europe%2020-EN-version.pdf
4. Zymovets, V. (2010). State financial policy for economic development. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian]
5. Tymoshenko, L., Simakhova, A. (2015). Social and economic development and its managed supply in conditions of the innovation model of social dynamics. *Mechanism of economic regulation*, 1, 68-78 [in Ukrainian]
6. Poluiaktova, O. (2017). Accelerating of social and economic development of the society: economic and political aspects. *Economic theory and history of economic thought*, 16, 16-19. URL: <http://global-national.in.ua/archive/16-2017/5.pdf> [in Ukrainian]

7. Chorna, N., Chornyi, R., Shandruk, S. (2018). Social and economic development of Ukraine: new challenges and threats. *Scientific Newsletter of Polissia*, 1 (13), 1, 100-107. URL: http://journals.uran.ua/nvp_chntu/article/view/131520 [in Ukrainian]
8. Hrytsenko, A. (2016). Reconstructive economic development – new paradigm for Ukraine. In V.M. Heyets, A.A. Hrytsenko (Eds.), *Reconstructive economic development: main directions, effectiveness and social equity: collective monograph* (pp. 6-24). Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian]
9. Bazyliuk, A., Zhulin, O. (2015). Inclusive growth as the base for social and economic development. *Transport Economy and Management*, 1, 19-29. URL: <http://publications.ntu.edu.ua/eut/2015-01/019-029.pdf> [in Ukrainian]
10. Bobuh, I., Shchchel, S. (2018). Strategic guidelines of economic growth in Ukraine: inclusiveness as the key priority. *NAS of Ukraine Newsletter*, 7, 55-70 [in Ukrainian]
11. Anand, R., Mishra, S., Peiris, S.J. (2013, July). Inclusive Growth Revisited: Measurement and Determinants. Poverty reduction and management network. Economic Premise. *World Bank*, 122. URL: <https://siteresources.worldbank.org/EXTPREMNET/Resources/EP122.pdf>
12. Gupta, J., Vegelin, C. (2016, June). Sustainable development goals and inclusive development. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 16, 3, 433-448. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10784-016-9323-z>
13. Atkinson, A.B., Marlier, E. (2010). Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. *United Nations*. New York. URL: https://www.researchgate.net/publication/50902966_Analysing_and_Measuring_Social_Inclusion_in_a_Global_Context
14. Refugee Livelihoods and Economic Inclusion 2019-2023. Global Strategy Concept Note. *UN Refugee agency*. URL: <https://www.unhcr.org/5bc07ca94.pdf>
15. OECD/INFE International Survey of Adult Financial Literacy Competencies. (2016). *OECD*. Paris. URL: www.oecd.org/finance/OECD-INFE-International-Survey-of-Adult-Financial-Literacy-Competencies.pdf
16. Additional IP-FSS Project in Ukraine. USAID Project for regional economic development: Financial literacy, financial informativeness and inclusion in Ukraine. (2017, November). *Research report*. Kyiv. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=83136332> [in Ukrainian]
17. Demirguc-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D. (2017, April). Financial Inclusion and Inclusive Growth. A Review of Recent Empirical Evidence. Policy Research Working Paper 8040. *The World Bank*. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/26479/WPS8040.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
18. Global Financial Development Report 2014: Financial Inclusion. (2014). *World Bank*. Washington, DC. URL: http://siteresources.worldbank.org/EXTGLOBALFINREPORT/Resources/8816096-1361888425203/9062080-1364927957721/GFDR_2014_Concept_Note_Final.pdf
19. Amidžić, G., Massara, A., Mialou, A. (2014, February). Assessing Countries' Financial Inclusion Standing – A new Composite Index. *IMF Working Paper*. WP/14/36. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2014/wp1436.pdf>
20. Innovation in financial inclusion. Revenue growth through innovative inclusion. *EY*. 2017. URL: <https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-innovation-in-financial-inclusion/%24FILE/EY-innovation-in-financial-inclusion.pdf>
21. Anufriieva, K.V., Shapoval, Yu.I. (2018). Verbal interventions of the central monetary authorities in the conditions of new normality: the benchmarks for the NBU. *Ukr. socium – Ukrainian society*, 4 (67), 127-142. <https://doi.org/10.15407/socium2018.04.127> [in Ukrainian]

Received on 02.09.19 and updated on 09.09.19